1.2. Psycholingvistické a pedagogické východiská

1.2.1. Psychické faktory a slovotvorná motivácia

Poznanie a myslenie vytvárajú pole, na ktorom sa spoločne stretávajú dva pohľady na skutočnosť. Centrom skúmania filozofie i psychológie je spôsob vnímania a uchopovania vnútorného i vonkajšieho sveta človekom. Rozdiel možno hľadať v tom, že kým filozofia podáva a analyzuje výsledky myšlienkových pochodov, psychológia proces a príčinu ich vzniku. Otázky súvisiace s dialektickým vzťahom medzi jazykom a myslením sú tradične späté s filozofiou, psychológiou a lingvistikou. Vychádzame z názoru, že človek doteraz nevynašiel nič zložitejšie a komplexnejšie ako je on sám, a preto jazyk a psychiku človeka treba skúmať na základe analogických princípov.

Problém, či slovotvorná motivácia môže prispievať k efektívnosti komunikácie a dorozumievania, nebol pred výsledkami bádateľského úsilia J. Furdíka uspokojivo vyriešený. J. Furdík však ukázal ako a čím všetkým sa toto prispievanie realizuje. Hlavným prínosom je konštatovanie, že slovotvorná motivácia naznačuje onomaziologický rámec, v ktorom sa konštituuje, pohybuje alebo navrstvuje lexikálny význam slova; je nosnou informáciou pri porozumení slov s nízkou frekvenciou a rozsah využitia jednotlivých typov motivovaných slov je charakteristický pre jednotlivé typy textov (1978a). Domnievame sa, že tieto tvrdenia je možné dokázať a rozšíriť práve prostredníctvom skúmania súvislostí medzi jazykom a psychikou človeka.

Príčinu javu označovaného ako slovotvorná motivácia treba hľadať v samotnom spôsobe a konštituovaní ľudskej mysle. Na základe psycholingvistických výskumov sa ukazuje, že mentálny slovník človeka si treba predstaviť v podobe siete, t. j. slová sú v mysli usporiadané mnohými rôznymi spôsobmi, a tak význam každého slova je daný vzťahom k významom okolitých slov (porov. Nebeská, 1992). Z toho však vyplýva, že pri konkrétnom rečovom akte sa tieto vzťahy dostávajú do činnosti, a to aj bez toho, aby si ich človek priamo uvedomoval. Jednou z viacerých relácií medzi slovami je aj slovotvorná motivácia ako jeden zo spôsobov zachytávania a odrazu vzťahov sveta v štruktúre jazyka.

Ak vychádzame z výsledkov bádaní ľudskej psychiky a fungovania mozgu, musíme prijať stanovisko, že človek nie je schopný vnímať svet bez relácií. Tomuto poznaniu treba podriadiť aj chápanie arbitrárnoti a motivovanosi v jazyku, na čo svojím spôsobom poukázal aj J. Dolník (porov.1990, s. 148). Zákony ľudskej mysle musel vziať do úvahy už aj F. de S a u s s u r e, keď uznal, že arbitrárnosť znakov jazyka je založená na iracionálnom princípe, a keby sa uplatňovala bez obmedzenia, viedla by ku krajným komplikáciám. Preto naša myseľ zavádza princíp poriadku a pravidelnosti (porov. 1989). Spomínaná pravidelnosť sa však v jazyku realizuje v oveľa väčšej miere, ako to Saussure prezentoval. Svedčia o tom výskumy, podľa ktorých nadpolovičná väčšina všetkých slov v lexikálnej zásobe je slovotvorne motivovaných a v slovenčine iba 4% lexikálnych

jednotiek nevstupujú do žiadnych vzťahov slovotvornej motivácie (porov. Furdík, 1978c).

Psychologický rozmer slovotvornej motivácie má dosah na jej uplatňovanie sa, ale i zánik. Činnosť vedomých a nevedomých či podvedomých štruktúr ľudskej mysle možno preniesť na rozlišovanie synchrónie a diachrónie, ale i individuálneho a univerzálneho v jazyku. Psychika ako sebaregulujúci systém, ktorý, zjednodušene povedané, nadbytočné veci odkladá do podvedomia, ovplyvňuje rovnako zákonitosti jazyka. Redundantné vzťahy medzi slovami sa časom strácajú a vytláčajú zo synchrónneho pohľadu používateľov jazyka ako výsledok kompenzácie frekventovanosti a množstva nových i potenciálnych vzťahov slovotvornej motivácie. Dôkazom je skúmanie súvislostí medzi sémantickou štruktúrou, frekvenciou, silou motivovanosti a vlastnou motivačnou potenciou slova. Záverom je poznanie, že celková motivovanosť slovnej zásoby sa oslabením motivovanosti jej jednotiek nielen neznižuje, ale naopak zvyšuje (porov. Furdík, ibid.). Napríklad slovo *koryto* z hľadiska synchrónie považujeme za nemotivované, no morfematická členiteľnosť lexikálnej jednotky odkazuje na kauzálny vzťah *kôra → koryto* a explikáciu vzniku daného slova – názov podľa pôvodu: *koryto „to, čo je z kôry“*. Naopak, vedomie vzťahov, a tak rekonštrukcia slovotvornej štruktúry aj neznámeho slova, vedie k dešifrovaniu významu, resp. aspoň k čiastočnému priblíženiu sa k informácii o jeho obsahu. Takmer 100% respondentov (90 vysokoškolských študentov) vysvetlilo význam slova (ktoré nikdy predtým nepočuli) *chytľan (chytľavý mäkkýš)* na základe vzťahu *chytať/chytľavý → chytľan („ten kto je chytľavý/ten, kto chytá“; „to, čo je chytľavé/to, čo chytá/to, čím sa niečo chytá“)*. Jediná nepresnosť odhalenia významu vzhľadom na dvojakú interpretáciu: osoba – živočích/vec - bola v tomto prípade zapríčinená použitím slovotvorného formantu *-an*, ktorý je typický pre tvorenie názvov osôb.

Obsahy nevedomia vstupujú aj do procesu tvorenia nových slov. Príkladom môžu byť okazionalizmy, ktorých autormi sú hovoriaci všetkých vekových kategórií. Každý človek sa prezentuje ako individuum prostredníctvom odlišných spôsobov premýšľania, t. j. diferencujúcich relácií medzi objektami, a teda rôznych spojov a asociácií vo svojej mysli. Individuálne systémy ľudskej mysle, ktorých výsledkom sú príležitostné pomenovania, sú však založené na rovnakom spôsobe fungovania. Cez využívanie štylistických dimenzií odvodených slov a kompozít vo vyučovacom procese sme zistili, že už v jazykovom myslení 10 – 11 ročných detí (pravdepodobne ešte u mladších, keďže najproduktívnejšie v tomto smere sú deti v predškolskom veku) sú prítomné variabilné možnosti tvorenia slov (nielen derivačné, ale i kompozičné postupy), resp. tie sa dajú rozširovať a rozvíjať bez toho, aby si to deti priamo uvedomovali. Vysvetliť jazykovú kreativitu je možné len prijatím skutočnosti, že súčasťou myslenia sú skúsenosťou získané univerzálne pravidlá, ktoré si produktori neuvedomujú v procese tvorenia.

Dokázať tieto tvrdenia sme sa pokúsili na vzorke študentov (113 respondentov), ktorých úlohou bolo utvoriť motivované fiktívne

ekvivalenty (okazionalizmy) k daným slovám. Ako ukážku vyberáme niektoré z nich:

Pes – *kostižrút, blchonosič, mačkolapač, štekohrýzač, štekáč, ľudopriateľ, havkáč, štekotvor;*
Kniha – *listozväz, písmenkár, prachosadač, myšlienkovod, infozdroj, infoplod, slovaschovač, rozumodarca, čítadlo;*
Škola – *infocuc, mozgotrápič, nervokaz, ľudotábor, rozumovrah, infobúdka, žiakomorička, dieťomor, učibúdka, triedokemping;*
Učiteľ – *nervolez, múdroved, amosák, žiakotrápič, hlavolámač, encyklochod, úlohodávač;*
Počítač – *časožráč, hromastič, ťahooč, psychobedňa, zanásrob, zrakokazič, mozgosvet.*

Markantným znakom je fakt, že respondenti tvorili v prevažnej väčšine kompozitá. Táto skutočnosť sa dá vysvetliť tým, že onomaziologická štruktúra pri zložených slovách je explicitnejšie vyjadrená onomatologickou ako pri derivátoch. V tomto prípade ide pri väčšine uvedených okazionalizmoch o konateľské názvy, pričom kompozitá umožňujú vyjadriť činnosť, dej druhým základom slova (*žiakotrápič „ten, kto trápi žiakov“*), čo pri derivátoch je súčasťou onomaziologického spoja, ktorý nemá pendant v onomatologickej štruktúre (*rybár „ten, kto chytá ryby“*). Keďže išlo o zámerné tvorenie, dá sa zároveň predpokladať, že výsledné lexikálne jednotky v podobe zložených slov boli tvorené pod vplyvom snahy poukázať na špecifické, výrazné sémantické príznaky vyplývajúce zo skúsenosti, poznania.

Asociačné spoje vyplývajúce zo skúsenosti a poznania sa priamo premietajú do podoby toho-ktorého pomenovania. Slovotvorné zložky každého zo vzniknutých slov odrážajú vždy inú vlastnosť toho istého denotátu, pričom v sémantickej štruktúre slova každého tvorcu nemusia byť všetky uvedené sémantické príznaky, resp. pri spájaní designátu a designátora sa do popredia dostávajú rôzne špecifikačné sémy alebo noémy. Tým dochádza k potrebe rozlišovať javy, ktoré
F r e g e označuje ako sinn a bedeutung, význam a zmysel (porov. Nebeská, op. cit.). Totožný denotát má v každom z uvedených prípadov odlišný zmysel, vyplývajúci z osobnej skúsenosti tvorcu okazionálneho slova. Sme presvedčení o tom, že opísaný proces vzniku slov sa viaže aj na nepríznakové lexikálne jednotky. Jediným diferencujúcim znakom je ich normovanosť.

Ľudské myslenie prechádza viacerými štádiami svojho vývoja. Keďže vyučovanie slovotvorby sa začína na 1. stupni ZŠ, vychádzame zo spôsobu myslenia 10 – 11 ročných detí. Pre toto obdobie vývoja je charakteristické konkrétne myslenie a skúsenosť (porov. Piaget, 1952; podľa Fontana, 1995). Deti majú sklon opisovať svoje okolie, čo treba aplikovať aj na slovotvorný rozbor, t. j. začínať opisom významu motivovaných slov. V súvislosti s týmto problémom nás zaujímalo to, ako ľudská myseľ na uvedenom stupni vývoja spracúva vzťah medzi formou a významom slova. Ukázalo sa, že deti mladšieho školského veku majú sklon vysvetľovať význam kompozít s preneseným významom na základe pôvodnej slovotvornej motivácie, napr. *lomidrevo „ten, kto lomí drevo“; valibuk*

„ten, kto váľa buky“. Možno to azda vysvetliť aj tým, že deti sa nestretli s príslušnými lexémami. No zároveň je to dôkaz ešte stále živej komunikačnej funkcie slovotvorby. S postupom poznania a myslenia je už tendencia vysveľovať tieto slová s posunom vo význame *lomidrevo, valibuk „silný, zavalitý človek“*, čo je zas znakom demotivácie. V MSSS sa pokúšame zachytiť hlavne synchrónnu motiváciu, ale vzhľadom na nekorešpondovanie lexikálneho a slovotvorného významu a strácanie sa slovotvornej štruktúry (za predpokladu, že ešte možno rekonštruovať slovotvornú parafrázu) sa dá hovoriť aj o čiastočnom synchrónno-diachrónnom pohľade na lexikálnu zásobu jazyka, napr.

pivnica: lexikálny význam – *1. podzemná miestnosť;*
2. vináreň v miestnosti pod zemou;
slovotvorný význam – *„to, čo je na pivo/pivné sudy“*.

Všetky uvedené skutočnosti a zistenia sa pre nás stávajú východiskom pri koncipovaní Malého slovotvorného slovníka slovenčiny. Poznanie fungovania jazyka a činiteľov, ktoré sú prítomné pri vzniku motivovaných slov, so zreteľom na psychické faktory a postupný rozvoj rozumových schopností, chceme aplikovať v našej práci. Preto aj MSSS zostavujeme na základe vyššie spomenutých faktov.

1.2.2. Malý slovotvorný slovník slovenčiny a vyučovanie tvorenie slov

Prvou a donedávna jedinou publikáciou, ktorá sa snažila o komplexný pohľad na tvorenie slov v slovenčine, bola vysokoškolská učebnica J. H o r e c k é h o (1959). Hoci sa objavila aj v 2. vydaní v roku 1971, je už vyše 30 rokov stará. Z podložia, na ktorom vybudoval svoju teóriu J. Horecký, vyšla aj V. B e t á k o v á (1969) pri koncipovaní svojej didaktickej práce O vyučovaní tvorenia slov. Rok vydania však naznačuje predchádzajúcu skutočnosť. Zostaviť vysokoškolskú učebnicu slovotvorby na základe dlhoročnej pedagogicko-vedeckej činnosti sa pokúšal prof. J. Furdík. Učebnica Slovenská slovotvorba (Teória, opis, cvičenia) nakoniec vyšla ako výsledok editorskej činnosti M. Ološtiaka (2004). Touto teóriou sa však mení, modifikuje a dotvára pohľad na slovotvorbu ako takú. Tvorí sa priestor pre nové didaktické prístupy k vyučovaniu tvorenia slov, čo vedie k potrebe korektúr doterajších učebníc slovenského jazyka.

Ukazuje sa, že v pozadí problémov je neadekvátny prístup k jazykovému systému ako celku. Nepochopenie toho, ako funguje tento systém, vedie k neprimeranému pohybu sa v hierarchicky usporiadanom a vzájomne spätom priestore jednotlivých rovín, čo spôsobuje nerozlišovanie medzi morfematickou a slovotvornou štruktúrou slova. Ďalším negatívnym faktorom je zameranie sa len na vonkajšiu, binaristickú štruktúru motivovaného slova bez ohľadu na jeho slovotvorný význam. Výsledkom je uvádzanie neadekvátnych príkladov a rozborov odvodených a zložených slov v učebniciach slovenského jazyka (pozri Liptáková, 2003). Prostredníctvom MSSS sa preto snažíme odstrániť tieto nepresnosti a poukázať na vhodnejší spôsob osvojovania si slovotvornej teórie.

V zhode s J. Furdíkom chápeme slovo na základe troch konštatácií:

1. Slovo je reálnou entitou jazyka, podobne ako je človek reálnou entitou ľudskej spoločnosti.
2. Motivovanosť slova, t. j. jednotlivé typy motivácie slova vymedzujú jeho pozíciu v jazykovej štruktúre.
3. Parametrizácia slova špecifikuje vzťahy motivácie v lexikálnej zásobe i v rámci rovín jazyka, čím poukazuje na jedinečnosť a individualitu slova (upravené podľa rukopisného fragmentu, Dziaková, 2002b).

Uvedené tvrdenia chceme aplikovať aj pri tvorbe MSSS. Berieme však ohľad na lingvistické vnímanie a zároveň didaktické spracovania slovotvornej teórie. Slovotvorné parametre, charakteristiky (bližšie pozri 2.1.) motivovaného slova vyberáme na základe spôsobu vyučovania slovotvornej teórie na všetkých stupňoch vzdelávania a zachytávame ich v poradí, ktoré umožňuje používať MSSS aj pri vyučovaní slovenského jazyka v mladšom školskom veku. Postupnosť konkrétnych parametrov je závislá aj od špirálovitého rozširovania vedomostí v jednotlivých ročníkoch základnej školy, na stredných (pozri Liptáková, op. cit.) i vysokých školách (pozri Dziaková, 2003).

Rešpektujúc najnovšie slovotvorné jazykovedné, resp. jazykovedno-pedagogické výskumy (Horecký – Buzássyová – Bosák, 1989; Furdík, 1993, 2004) vychádzame v MSSS z významového vzťahu medzi slovami, z formálno-sémantickej štruktúry slova a spôsobu myslenia od konkrétno-fatického k abstraktnému. Postupujeme od vnútornej onomaziologickej štruktúry k vonkajšej šruktúre slova, následne k spôsobu, ktorým motivát vznikol, čím zaradíme slovo k príslušnej pomenovacej kategórii. Podrobne sa tejto problematike venujeme v osobitnej kapitole našej práce Zásady spracovania Malého slovotvorného slovníka slovenčiny (pozri s. 34 – 113).